

Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко*

ФОРМУВАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ШТРАФНИХ БАТАЛЬЙОНІВ І РОТ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються особливості процесу формування особового складу штрафних батальйонів та рот, висвітлюється роль органів правосуддя у цій справі, а також обґрунтовуються припущення стосовно часу створення цих дисциплінарних підрозділів у Червоній армії в період Великої Вітчизняної війни.

Сучасні дослідники висловлюють різні погляди на те, коли з'явилися штрафні підрозділи в Червоній армії, яким був їх кадровий склад. Ці, на перший погляд, прості запитання і донині не мають вичерпних відповідей. За офіційною версією, створені вони були після широковідомого наказу Сталіна № 227 від 28 липня 1942 р., й воювали в них дезертири, порушники військової дисципліни та колишні в'язні радянських таборів, а також засуджені за різними статтями Кримінального кодексу**. Все начебто зрозуміло. Однак залишається багато нез'ясованих обставин, які спричинили контрверсійні точки зору на роль цих формувань, час їх виникнення і рівень суворості покарання для тих, хто до них потрапив.

Об'єктивну й аргументовану належним чином відповідь щодо цих та інших запитань і припущень історикам ще належить знайти. Це станеться тоді, коли, нарешті, відкриють свої таємні фонди відомчі архівосховища. Проте вже сьогодні можна підняти завісу стосовно окремих складових цієї проблеми, зокрема щодо формування кадрового складу штрафних підрозділів Червоної армії.

Останнім часом проблема функціонування штрафних батальйонів та рот, загороджуваних загонів у роки війни привертає підвищену увагу громадськості. На жаль, і дотепер вони не стали предметом глибокого дослідження для науковців. Здебільшого ці структури потрапляють до поля зору публіцистів, кінематографістів, які не завжди вірогідно й професійно реконструюють події того складного періоду, що викликає чергову хвилю міфотворчості, фальсифікації та інших деструктивних для історичного пізнання процесів. Виняток становлять поодинокі публікації, в яких висвітлюється проблема функціонування штрафних підрозділів у контексті військового мистецтва або пропагандистсько-виховної роботи в лавах радянських збройних сил. У наявних публікаціях увага здебільшого акцентується на тому, що кадрове поповнення штрафних підрозділів відбувалося за рахунок військовослужбовців. При цьому залишається поза нею значна кількість цивільних осіб, які за тих чи інших обставин у різний час війни потрапляли до змінного складу цих формувань.

Принагідно слід зауважити, що суворі дисциплінарні заходи стосовно дезертирів чи зрадників у вигляді крайньої міри – розстрілу перед строем або переведення до спеціальних дисциплінарних (штрафних) підрозділів не були новацією доби Другої світової. Така практика відома ще від часів Давньої Греції. Вона застосовувалася майже в усіх арміях світу у воєнний час***.

* Вронська Тамара Василівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ; Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** У статті йдеться про Кримінальний кодекс РРФСР і порядкові номери його статей як найбільш відомі й широкоживані в той час.

*** Військовий статут про покарання Російської імперії (1869 р.), зокрема його 246-а стаття, передбачала для тих, хто у воєнний час “ухиляється від бою, здається в полон” тощо покарання у вигляді “позбавлення всіх прав стану і смертну кару”. Відповідно до ст. 9 Дисциплінарного статуту “кара на смерть” очікувала “зрадника й

Відтак, досліджуючи питання, пов'язані з діяльністю Феміди в роки війни, принципово важливо не піддаватися спокусі підходити до них спрощено й емоційно чи заангажовано, оскільки світова історія доводить, що завжди і скрізь закони воєнної доби значно суворіші, тому їх ні в якому разі не можна оцінювати з точки зору моралі мирного часу. Та, зрештою, й армія – це структура, заснована на дисципліні та виконанні наказів.

Разом з тим не можна пройти повз той цілком очевидний факт, що на воєнний стан, почасти, списувалася й надмірна жорстокість, і спрощене судочинство, коли межа обґрунтованої суворості перехилилася у бік надзвичайної безжальності до своїх же громадян. Вони прирікалися на подвійні випробовування – зовнішньою агресією та “караючим мечем” власного правосуддя.

Вивчення документів, їх зіставлення й аналіз (часто-густо всупереч зовнішній декларативності) дозволяє в ряді випадків побачити і прихований зміст, зробити певні концептуальні переакцентації й узагальнення.

Дуже цікавим і цінним, але недостатньо використаним джерелом для дослідження даної проблеми є постанови пленумів Верховного Суду СРСР, який через недосконалість тогочасного Кримінального кодексу* (далі – КК) у режимі “швидкої допомоги” розтлумачували ті чи інші колізії й спірні питання. В документах цієї інституції прозоро та послідовно простежується процес формування кадрового потенціалу для штрафних формувань. Не менш інформативними є й інші документи державних, військових органів і радянських спецслужб.

Найпершим із них, який регламентував роботу “кузні” кадрів для штрафних батальйонів та рот у роки Великої Вітчизняної війни, стало затверджене 22 червня 1941 р. указом Президії Верховної Ради СРСР “Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані та у районах воєнних дій”¹. Цей важливий концептуальний документ встановлював порядок розгляду справ на фронті й у тилу. Про відправлення засуджених до штрафних батальйонів чи рот як альтернативи розстрілу або ув'язненню в ньому ще не йшлося. Не аналізуючи документ у цілому, зазначимо, що термін слідства мав тривати 24 години, а очікування затвердження вироку – 72 години. Але чи було так насправді, особливо в ставленні до дезертирів на передовій, та ще й у перші дні та місяці війни?

Відповідь знаходимо у збірнику документів під загальною назвою “Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне” (М., 2000–2003), де вміщено чимало наказів і директив, які приписували розстрілювати порушників військової дисципліни, а серед них і дезертирів.

Взагалі проблема дезертирів, особливо у перший період війни, дуже складна. Відомо, що чисельність тих, хто залишав розташування своїх частин, була тоді досить значною. Не вдаючись до розлогого аналізу цього явища, лише зауважимо, що не завжди його причини крилися в слабкодухості й боягузтві людей. Відомо, що, починаючи з липня 1941 р., необстріляних бійців відправляли у частини, які були сформовані з резервістів, поспіхом. До того ж бійці таких

дезертира” в армії УНР у 1919 р. Такими ж суворими були заходи щодо згаданих осіб і в білій та червоній арміях під час громадянської війни. Німеччина створила штрафні підрозділи ще напередодні вторгнення на територію СРСР. До складу цих “виправних” формувань нацисти відправляли як дезертирів, кримінальних злочинців, гомосексуалістів, так і політично неблагонадійних – ув'язнених концтаборів.

* Чинний для тієї доби Кримінальний кодекс, на відміну від сучасного аналогічного систематизованого законодавчого Зводу, не мав коментарів. Тому вирішувати спірні, з точки зору права, питання, як правило, доводилося служителям Феміди в робочому порядку. У найбільш суперечливих колізіях військові трибунали зверталися за роз'ясненнями до найвищого судового органу – пленуму Верховного Суду СРСР.

з'єднань були недостатньо навчені та озброєні. Командний склад цих частин добрався вкрай недбало і не мав належної підготовки. Все це призводило до того, що новобранці не відзначалися стійкістю в обороні. Так трапилось і 25 липня 1941 р. поблизу населеного пункту Миронівка Київської області, коли при появі німецьких танків кавалерійська й стрілецька дивізії у паніці відступили, не приймаючи бою. До того ж на особовий склад цих з'єднань вплинули події, що відбулися напередодні ворожого наступу. У період від 13 до 24 липня 1941 р. через Миронівку проходило багато дезертирів із 6-ї, 12-ї та 18-ї армій, які принесли звістку про розгром радянських військ у прикордонних боях і швидке просування гітлерівців у глиб країни. Ця інформація, як наголошувалося в донесенні Миронівського райвідділу НКВС, викликала серед військових частин та цивільного населення страшенну паніку. Для того, щоб припинити панічні настрої, трибунал штабу тилу не знайшов нічого кращого, ніж прискороно виносити смертні вироки дезертирам, яких вдалося затримати. Їх розстрілювали й закопували просто біля будівлі місцевого НКВС².

Такі випадки були непоодинокими для липня 1941 р., як, зрештою, і для наступних важких днів і місяців війни. Хоча, за встановленим порядком, дезертирами й тими, хто за інших обставин залишив розташування своїх частин, повинні були "опікуватися" у межах загороджувальних заходів спеціальні органи та структури.

Треба визнати, що не скрізь і не завжди, навіть за найбільш несприятливого перебігу подій на фронті, звичайних панікерів ставили на один щабель із дезертирами. Чималу кількість бійців, які, перелякавшись, розбігалися під час наступу ворожих військ, затримували, збирали на спеціальних пунктах, а потім знову відправляли до військових частин.

Проте така лояльність та розуміння ситуації спостерігалися не завжди. Нерідко по один бік зі справжніми дезертирами потрапляли й згадані неостріляні бійці. Їх долю мусив вирішувати військовий трибунал.

Як уже зазначалося, вироки у перші кілька місяців війни для них здебільшого були однотипними – розстріл, оскільки, відповідно до ст.193⁷ г КК РРФСР, самовільне залишення частини військовослужбовцем понад добу (кваліфіковане тоді як дезертирство) каралося у воєнний час найвищою мірою покарання³.

Військові трибунали за умов абсолютної визначеності характеру законодавчої санкції за дезертирство у воєнний час, зазвичай, не вважали можливим пом'якшувати покарання, хоча це і було передбачено ст.51 КК.

Не є таємницею, що велика кількість рядових солдатів і польових офіцерів була засуджена військовими трибуналами до вищої міри покарання лише за те, що зберігали при собі ворожі листівки, знайдені на полі бою, задля подальшого використання їх на самокрутки. Навіть побіжний аналіз документів тієї доби дозволяє переконатися, що принаймні половина справ стосовно військовослужбовців розглядалася за п."б" ст. 58¹ КК, а цивільних відповідно – за п."а" згаданої статті⁴.

Отже, перші місяці війни були важкими для Феміди, яка, образно кажучи, одягла військову шинель. Її робота відбувалася в режимі спрощеного судочинства. Вироки ухвалювалися швидко й так само оперативно виконувалися. Один за одним з'являлися документи, які регламентували таку "динамічну" її роботу.

Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1941 р. у місцевостях, оголошених на воєнному стані, військовим радам фронтів у виняткових випадках надавалося право затвердження вироків військових трибуналів із вищою мірою покарання і негайним їх виконанням⁵. 12 серпня 1941 р. Й.Сталін видав наказ військовим радам фронтів та армій про віддання під суд військового трибуналу осіб середнього і старшого комскладу, що залишали позиції без наказу командування⁶. А відомий наказ Ставки Верховного Головнокомандування

№ 270 від 16 серпня 1941 р. взагалі розширив коло репресій до небачених розмірів⁷. Про відправлення засуджених до штрафних батальйонів чи рот у жодному зі згаданих документів не йшлося.

Прагнучи зміцнити дисципліну в діючій армії шляхом посилення каральних санкцій, керівництво країни до певної міри пустило цей процес на самоплив. Перебравши на себе функції судової системи, польові командири досить часто вдавалися до дій, які перевищували міру розумної доцільності й необхідності. Лише майже через чотири місяці від початку війни вище керівництво держави помітило той факт, що швидкі самосуди на фронті стали альтернативою військовій Феміді. Виданий 4 жовтня 1941 р. наказ наркома оборони СРСР № 0391 “Про факти підміни виховної роботи репресіями” нарешті засудив “випадки незаконних репресій і грубого перевищення влади з боку окремих командирів та комісарів”. У документі, серед іншого, наголошувалося, що репресії треба застосовувати диференційовано, а тих, хто здійснював їх безпідставно, зловживав рукоприкладством і самосудами, наказувалося віддавати під суд військових трибуналів⁸.

Останні місяці 1941 р. й перші – 1942 р. позначилися широким залученням військової Феміди та її вищої інституції – пленуму Верховного Суду СРСР – до формування кадрового потенціалу для штрафних підрозділів Червоної армії. Спочатку з’явилася низка постанов, які передбачали відстрочку або й повне звільнення від кримінальної відповідальності, згідно зі статтями Кримінального кодексу, для тих, хто вже перебував на фронті* та був засуджений заочно переважно до виправно-трудова робіт. Згодом це коло розширилося, й до нього потрапили засуджені до незначних термінів ув’язнення. Стосовно тих осіб, які отримали більш суворі покарання, процедура була дещо іншою. Матеріали справ та вироків щодо них відправлялися до відповідних військових трибуналів, і останні вже на місці вирішували долю засуджених.

Перед керівництвом країни й військовим командуванням поставало складне питання: як за умов швидкого відступу чинити з військовослужбовцями, яких військові трибунали засудили, скажімо, до 8–10 років ув’язнення в таборах? Відправляти їх у тил, запасні частини чи використати на фронті? Як уже зазначалося, в бойовій обстановці ця проблема вирішувалася не завжди з дотриманням відповідних постанов та в інтересах збройних сил.

На початку 1942 р. перед Фемідою на повний зріст постало питання про доцільність виконання вироків у вигляді позбавлення волі стосовно осіб призовного віку. Адже виконання цього покарання було перешкодою до відбуття ними військового обов’язку, оскільки вони автоматично ставали “негідними” зі зброєю в руках захищати свою землю і залишалися у тилу. Реагуючи на цю недоречність, пленум Верховного Суду СРСР своєю спеціальною постановою від 22 січня 1942 р. задекларував, що особи призовного віку, засуджені на терміни до двох років без позбавлення прав**⁹, можуть бути мобілізовані до лав Червоної армії або Військово-Морського флоту. У цих випадках судам надавалося право відповідно до ст.192 основних засад та примітки 2 до ст.28 Кримінального кодексу призупиняти виконання вироку до повернення засудженого з армії.

Принципово важлива для цього дослідження остання примітка фігурувала в усіх наступних документах вищої судової інстанції держави, які дозволяли

* Ще до війни постановами пленуму Верховного Суду СРСР від 31 жовтня 1940 р. та 12 червня 1941 р. на осіб, які призивалися в Червону армію, поширювалося скасування судимості, якщо вирок передбачав виправно-трудова роботи. 18 липня 1941 р. пленум ВС розповсюдив це рішення на осіб, що вступали у народне ополчення.

** Позбавлення політичних та окремих громадянських прав – покарання (“міра соціального захисту”), передбачене кримінальним законодавством СРСР на термін не вище п’яти років. Могли призначатися як додаткова, так і самостійна міра покарання.

певним категоріям осіб на час позбутися в'язниць або таборів і спробувати ціною крові здобути собі омріяну волю. Вибір у таких людей був досить обмеженим. Питання на користь небезпечної долі бійця-штрафника (якщо такий вибір ще був) вирішувалося, вірогідно, в умовах війни легко. Все ж це був шанс!

Коло осіб, які, за рішенням пленуму Верховного Суду СРСР, могли користуватися "пільгами" після засудження та відправлятися замість нар на фронт, було розширене й указом президії Верховної Ради СРСР від 27 лютого 1942 р. за рахунок працівників залізничного і водного транспорту призовного віку, засуджених на різні терміни ув'язнення, але без позбавлення прав¹⁰.

Уже наприкінці 1941 р. вироки трибуналів щодо дезертирів стали надходити до Верховного Суду СРСР у касаційному або наглядовому порядку більш-менш упорядковано. І якщо спочатку вони або не розглядалися, або відхилялися, то вже трохи згодом до них почали ставитися дещо інакше. Вже на вищих щаблях головної судової інституції СРСР стали замислюватись: а чи завжди дезертирство мало злісний характер та "далекоглядний контрреволюційний" намір, а чи не криється за ним звичайна людська слабкість або ще якісь морально-психологічні мотиви, чи варто позбавляти людину життя, якщо вона ще може бути корисною своїй батьківщині на фронті, особливо у таку гарячу і лиху годину, коли кожен багнет був на вагу золота. Розглянувши цю проблему й узагальнивши досвід винесення вироків, касаційних та наглядових колізій, пленум Верховного Суду в постанові № 8/м/1/м від 22 квітня 1942 р. зазначив: "Відповідно до ст. 1937 п. "г" КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік дезертирство у воєнний час тягне за собою розстріл із конфіскацією майна. Але в тих випадках, коли суд, виходячи з конкретних обставин справи за умов пом'якшувальних обставин (як, наприклад, каяття, явка з повинною, самовільна відлучка хоча й понад добу та ін.), визнає більш доцільним направити підсудного на фронт, він може шляхом застосування ст. 51 та примітки 2 до статті 28 КК РРФСР і відповідних статей КК союзних республік призначити у вигляді покарання тривалий термін ув'язнення без позбавлення прав, з відстрочкою виконання вироку до завершення воєнних дій та направленням засудженого до діючої армії"¹¹.

Не застосовуючи вищої міри покарання і реального позбавлення волі, суд керувався у першу чергу інтересами оборони країни, а не ідеєю збереження людського життя.

Чимало випадків застосування поправки 2 до ст. 28 КК зафіксовано в кримінальних справах щодо осіб, які за тих чи інших обставин не були мобілізовані до Червоної армії.

Частина чоловічого населення не була призвана до регулярної армії з вини військкоматів, які не впоралися з покладеними на них обов'язками. Наприклад, на 10 серпня 1941 р. військкомати Полтавської й Сумської областей не взяли на облік та не мобілізували 25 тис. осіб, у тому числі близько 10 тис. осіб віком до 45 років. Згодом так само трапилось і в деяких районах Сталінської області¹².

Дійсно, нерідко військкомати не були готові в умовах воєнного часу проводити мобілізацію величезної кількості військовозобов'язаних. До того ж, деякі районні військкомати евакуювалися ще задовго до приходу німців, таким чином фактично зірвавши мобілізацію. Наприклад, робітники заводу №73 міста Сталіно (нині Донецьк) з обуренням розповідали: коли 20 жовтня вони з'явилися на призовні пункти, то міський військкомат уже евакуювався. Таке ж явище спостерігалось у багатьох населених пунктах області. А працівники військкомату міста Червоноармійськ залишили немобілізованими не менше 60% військовозобов'язаних, які проживали на його території. Всі ці люди призовного віку змушені були розійтися по домівках. Спричинене це було тим, що місцевий райвоенком, сам виїхавши на автомобілі на схід, передоручив підлеглим

працівникам відвести військовозобов'язаних у глиб країни для формування частин Червоної армії. Однак люди, яким була доручена ця справа, втекли на схід, залишивши напризволяще своїх підопічних¹³.

Більшість зі згаданих осіб вимушено опинилася на окупованій території й згодом потрапила до поля зору радянських спецслужб, а далі їх долю вирішували вже військові трибунали або особливі наради НКВС.

У протоколах засідань Президії Верховної Ради СРСР та Комісії з розгляду заяв про помилування і зняття судимості зустрічаються матеріали багатьох тисяч справ, у яких фігурують такого роду випадки або в загальних рисах схожі на них.

Так, у протоколі №70 від 15 квітня 1942 р. міститься інформація про громадянина І.Марича (31 року, одруженого, батька двох дітей), який 15 вересня 1941 р.* відбув в евакуацію з Харківської області у район Сталінграда, звідки згодом виїхав у Ростов-на-Дону, а потім – у с. Приморка. 5 лютого 1942 р. він був затриманий одним із загороджувальних загонів. Військовий трибунал Ростовського гарнізону засудив його до 10 років позбавлення волі за статтею 193–10 п. "а" КК РРФСР за те, що він ухилився від мобілізації й протягом 5 місяців не ставав на облік у військкоматі. Відбував покарання він з 5 лютого 1942 р. Учасники засідання ухвалили рішення про відкладення виконання вироку до закінчення війни та направлення І.Марича на фронт¹⁴.

Так само склалася доля й 27-річного військовослужбовця М.Тетельмана, який 27 листопада 1941 р. разом із двома іншими військовослужбовцями дезертирував зі своєї частини. Втікачі намагалися дістатися Сталінграда, але міліційний патруль затримав їх на ст. Свердловськ і передав до військового трибуналу місцевого гарнізону. Вже 30 листопада згадані особи були засуджені до 10 років позбавлення волі за ст.193-7 п. "г" КК РРФСР та почали відбувати покарання. Проте невдовзі – 15 квітня 1942 р. – їх справу було переглянуто, й відбуття вироку відклали до закінчення бойових дій, а М.Тетельмана відправили на фронт¹⁵.

Лише два приклади, наведені вище, дозволяють переконатися, що ще до прийняття згаданої постанови Верховного Суду СРСР від 22 квітня 1942 р. практикувалися випадки застосування відстрочки у виконанні вироку з наступним відправленням на фронт різних категорій осіб, визнаних дезертирами. Мабуть, саме така практика і відповідні спірні питання, що виникали при цьому, привели до появи постанови вищої судової інституції держави з роз'ясненням стосовно "пом'якшувальних" обставин, які дозволяли відправляти засуджених на фронт. Проте ще раз треба нагадати, що такої долі заслужили не всі. Не кожен міг розраховувати на застосування до нього примітки 2 до ст. 28 КК.

Отже, у квітні 1942 р. було здійснено черговий крок у формуванні кадрового складу штрафних батальйонів та рот за рахунок осіб, які були визнані військовими трибуналами дезертирами.

Тоді ж пленум Верховного Суду зазначив, що рішення про відстрочку й подальше направлення їх на фронт відповідно до чинного законодавства могли ухвалювати лише ті суди, які виносили вирок. Утім, умови воєнного часу продиктували внесення коректив, і тому Верховний Суд СРСР 26 червня 1942 р. дав роз'яснення, що право ухвалення таких рішень він делегує також трибуналам тієї частини, в якій служить засуджений, розширивши таким чином коло можливостей військової Феміди у формуванні лав штрафників¹⁶.

Війна стала приводом для звільнення від відбуття повного терміну покарання багатьох категорій осіб, а серед них у першу чергу тих, хто мав військову

* В оригіналі документу помилково вказано березень 1941 р.

** Якщо вирок виносився Верховним Судом, це питання могло ним і вирішуватися.

спеціальність. Уже в 1942 р.* стали практикувати (згідно зі статтею 8 КК) дострокове звільнення колишніх льотчиків цивільної авіації, капітанів торговельного флоту та інших осіб, які мали спеціальності, необхідні для військових потреб, у тому разі, якщо ці громадяни надсилали скарги у відповідні органи юстиції й клопоталися про відправлення на фронт. У кожному випадку враховували особу скаржника, зміст скоєного ним злочину і відсутності додаткового покарання у вигляді позбавлення прав. Якщо ці громадяни не вважалися “суспільно-небезпечними” та утримання їх у місцях позбавлення волі було недоцільним у той час, коли фронт потребував спеціалістів, їх достроково звільняли й задовольняли бажання поповнити лави діючої армії¹⁷.

28 липня 1942 р. виявився переломним днем в історії штрафних підрозділів Червоної армії. Першою директивою, що регламентувала їх організацію, став широковідомий наказ Наркомату оборони СРСР (НКО) №227, який був логічним продовженням наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії №270 від 16 серпня 1941 р. У той час німці впритул підійшли до Сталінграда, рвалися на Кавказ, а радянські війська відступали – з боями і без них.

Після наказу №227 почалося форсоване створення штрафних батальйонів (для офіцерів) та штрафних рот (для рядових). Їх командирами ставали особи, що мали певний досвід командування (хоча й малими підрозділами).

Правовий статус для осіб, зарахованих у ці частини, визначався спеціальними положеннями, затвердженими наказом НКО №298 від 28 вересня 1942 р.¹⁸ Термін перебування у штрафних підрозділах визначався наказом по полку: від одного до трьох місяців або поранення у бою, здійснення подвигу, представлення до нагороди. Питання стосовно дострокового зняття судимості військовим трибуналами розглядали безпосередньо в розташуваних штрафних батальйонів і рот, а іноді – у госпіталях та лазаретах, оскільки своєю судимість бійці “змивали кров’ю”.

Вивчаючи згадані “Положення про штрафні батальйони й роти діючої армії, їх штати”**, неважко помітити те, що, поряд із чіткою регламентацією правил для військових, у них практично відсутні умови направлення в останні та перебування в них цивільних (засуджених або тих, хто вже відбув покарання). Цей вакуум не прокоментовано у жодному з дотепер відомих документів. Таким чином, можна зробити припущення, що ця регламентація відбувалася в дуже таємному режимі або ж, що вірогідніше, на час прийняття цих положень проблему “сусідства” в одних штрафних підрозділах військових та цивільних ще не було чітко врегульовано.

16 жовтня 1942 р. було видано наказ НКО №323 “Про направлення до штрафних частин військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами із застосуванням відстрочки виконання вироку до завершення війни”. До речі, саме в цьому наказі вперше згадується принаймні офіційна версія того, де ж саме знаходилися ті засуджені солдати й офіцери, які “відправлялися на фронт”. “...Дезертири, розкрадачі військового майна, п’яниці, злісні порушники військової дисципліни та інші нестійкі елементи, засуджені військовими трибуналами із застосуванням відстрочки виконання вироку до завершення війни, фактично уникають покарання. Засуджені потрапляють до запасних частин у діючу армію разом з усіма чесними бійцями в складі маршових поповнень. Нерідко ці особи, перебуваючи у запасних частинах, а також прямуючи на фронт, ведуть розкладницьку роботу, а після прибуття на місце розчиняються в загальній масі й багато з них приховують свою судимість. Таким чином, судовий вирок не до-

* Більш активно цей процес розгорнувся в 1943 р.

** Цей документ містив також і положення про загороджувальні загоны діючої армії.

сягає мети, підривається авторитет суду і по суті завдається шкода військовим частинам, куди ці люди прибувають”¹⁹, – наголошувалось у преамбулі наказу НКО СРСР № 323.

Це чи не єдина згадка про місцезнаходження військовослужбовців (!), які після отримання відстрочки продовжили своє перебування на фронті, але вже в інших – запасних частинах (? – *Авт.*). Думається, що далеко не всі потрапляли й до маршових поповнень. Можна зробити небезпідставне припущення, що заступник народного комісара оборони СРСР Є.Щаденко мав на увазі ті випадки, які становили виняток. А якщо навіть вони і були масовими, то куди ж дивились особливі відділи НКВС? Це ж, між іншим, було їх прерогативою. І нарешті залишається без відповіді запитання: в які ж частини направляли засуджених цивільних або тих, хто, відсидівши свій термін, клопотався про відправлення на фронт із тиллових районів до липня 1942 р.? Адже у цитованому витязі йдеться лише про військовослужбовців!

Отже, наразі гіпотетичні припущення продовжують залишатися альтернативою аргументованій переконаності, а аналіз низки документів вказує на те, що ще до згаданого наказу йшов процес формування штрафних підрозділів Червоної армії. Існують і розрізнені свідчення стосовно існування відповідних формувань на рівні дивізій, можливо, у вигляді дисциплінарних підрозділів (як це було заведено в більшості армій світу).

Продовжуючи розгляд процесу формування складу штрафних підрозділів Червоної армії, не можна проігнорувати ще один дуже важливий документ, який проливає світло не лише на діяльність тогочасної військової Феміди, а й на ті процеси, що у позасудовому порядку допомагали їй чинити правосуддя.

Таємним наказом НКО №0413, який згадується в коментарях до наказу №227, командирам полків, дивізій та аналогічних частин приписувалося “направляти своєю владою (курсив наш – *Авт.*) до штрафних рот осіб сержантського й рядового складу за деякі види злочинів”, зокрема за самовільне залишення частини, дезертирство, невиконання наказу, крадіжку військового майна, порушення статутних правил караульної служби тощо. Начальники гарнізонів, окрім цього, мали право направляти до штрафних рот і затриманих дезертирів²⁰.

У вересні–листопаді 1942 р., за відповідними наказами НКО СРСР, до штрафних підрозділів Червоної армії почали направляти винних у навмисному псуванні військового спорядження (№ 0682), льотчиків-випищувачів, які “ухилялися від бою з повітряним противником” (№ 0685), симулянтів і тих, хто свідомо завдавав собі тілесних ушкоджень (№ 0882)²¹.

Це переконує в тому, що джерел поповнення штрафних підрозділів Червоної армії було чимало. Поряд з офіційною процедурою існувала й така, що дозволяла командирам самочинно (без слідства та суду) направляти туди бійців...

Завдяки “кадровій” законотворчості Феміди внаслідок рішень командирів уже до початку 1943 р. у штрафних частинах під постійною охороною, готовою на місці розстріляти будь-кого, поруч перебували старі й молоді, свідомі та несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами росіяни, українці, євреї та представники інших національностей. Пліч-о-пліч у них воювали професійні військовослужбовці й колишні цивільні. Ця обставина мала не останнє значення, оскільки рівень як військової, так і психологічної підготовки кожної з цих груп дуже різнився. Великою була прірва між кримінальними злочинцями, які стали до лав штрафних підрозділів, щоб позбутися тривалого терміну ув’язнення в таборах, та багатьма іншими бійцями, котрі не мали належної витривалості й не були загартовані ані боями, ані досвідом спілкування з асоціальним, маргінальним елементом.

Отже, кадровий склад штрафних частин, особливо рот, куди переважно і направляли цивільних, відрізнявся своєю надзвичайною строкатістю. Окрім

інших, туди з весни 1943 р. почали активніше направляти залізничників “за злочинні дії на транспорті”. Стосовно них, до речі, вже влітку 1944 р. виникло запитання: як бути, коли вони вже воювали на фронті – “гасити” їх судимості чи залишати в силі? Пленум Верховного Суду СРСР роз’яснив, що таким громадянам після того, як вони відбули свій термін у штрафних ротах та згодом були переведені до загальновійськових частин і там провоювали, не здійснивши нових злочинів, судимість погашається²².

Є чимало свідчень, що до штрафних підрозділів потрапляли й ті громадяни, які виявили бажання боронити рідну землю, але перед тим уже відбули покарання у вигляді позбавлення волі за “політичними” статтями. Так сталося з поетом Мойсеєм Тейфом (1904–1968), який із 1938 р. відсидів три роки за участь у “шпигунській єврейській націоналістичній організації”, навесні 1941 р. вийшов на свободу, а на початку війни виїхав в евакуацію і вже звідти попросився до армії, потрапивши до штрафної частини. Він пройшов з боями всю війну, вижив, але вже у 1951 р. був заарештований удруге.

Дослідники, які приділили чимало уваги наказу НКО № 227, а також вересневому наказу народного комісара оборони 1942 р. № 298 наполягають, що до того часу в радянських збройних силах ніяких штрафних підрозділів не існувало. Зважаючи на ці твердження, слід знайти відповідь на невідворотне запитання: куди ж відправляли осіб, про яких ішлося у згаданих вище постановках вищої судової інституції держави на першому етапі війни? Невже лише в запасні частини? І чи завжди існувала можливість їх відправити у тил. Може, відповідні дисциплінарні частини були найбільш вірогідним місцем для їх перебування ще до створення спеціальних підрозділів, що отримали найменування штрафних.

Названі та цитовані вище документи, як і інформація з інших джерел, вказують на те, що вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в окремих дивізіях почали формуватися спеціальні підрозділи, в яких воювали ті особи, яким військова Феміда надавала відповідні “пільги” для того, щоб вони могли боронити рідну землю і своєю “кров’ю змивати провину”.

Складність ситуації полягає у тому, що нерідко юридичне оформлення відставало від тієї чи іншої репресивної або пом’якшувальної практики. Втім, не виключено, що невдовзі знайдуться документи, які проллють світло і на цю маловідому сторінку.

Наведемо ілюстрацію щодо цього міркування. Лише 26 липня 1943 р. пленум Верховного Суду СРСР поширив відстрочку на категорії засуджених, які мали найбільш суворі покарання, але без позбавлення прав²³.

У реальному житті ця практика існувала ще з початку 1942 р., про що свідчать наведені вище документи. Аналогічна ситуація виникла з постановою пленуму ВС СРСР № 1/м/1у від 7 січня 1943 р. про порядок дострокового зняття позбавлення прав²⁴.

Треба зауважити, що в більшості згаданих документів ішлося про злочини, скоєння яких тягло за собою різні терміни ув’язнення. Наголошувалося й на такій деталі, як додаткове покарання у вигляді позбавлення у правах, яке було фактором обмежувальним. При цьому далеко не завжди акцентувалася увага на виді самого злочину, що дозволяло мати судам певний “люфт” у винесенні вироків. Так, 29 грудня 1941 р. Харківський обласний суд за ст. 54–14 КК УРСР засудив громадянина М.Безкровного до 8 років ув’язнення з позбавленням виборчих прав на 3 роки та конфіскацією особистого майна. Проте вже 22 квітня 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення зняти з М.Безкровного позбавлення прав і відкласти виконання вироку до закінчення воєнних дій із відправленням його на фронт. Це сталося за три місяці до прийняття постанови пленуму Верховного Суду СРСР, яка, власне, узаконила цю процедуру.

Ведучи мову про активізацію діяльності Феміди, у результаті якої поповнювався склад штрафних формувань, варто повернутися до згаданої постанови від 7 січня 1943 р. і звернути увагу на те, який нещирий офіціоз її супроводжував. Замість того, аби відверто сказати, що фронт вимагає додаткових сил і це диктує необхідність вжити всіх можливих та невідкладних заходів від держави й її судових інституцій, у постанові найвищої судової інституції країни наголошувалося: “Враховуючи, що в умовах воєнного часу було б явно недоцільно позбавляти можливості виконати свій військовий обов’язок ту категорію осіб, які відбули покарання за злочини, що не становлять виняткової суспільної небезпеки, тим більше, що, як правило, ці особи самі висловлюють бажання піти на фронт і тим заглибити свою провину перед Батьківщиною ...” суд, який виніс вирок, а також інший аналогічний йому за своєю компетенцією орган уповноважений винести визначення стосовно дострокового зняття з них покарання у вигляді позбавлення прав. Таке рішення могло ухвалюватися як за заявою покараних, так і за поданням військкоматів²⁵.

Не маючи достовірних документів, можна лише припустити, що згадана вище категорія поповнювала лави саме штрафних підрозділів (або подібних дисциплінарних формувань), а не звичайних бойових частин. Проте й це було для них шансом позбутися такого ганебного для того періоду тавра, як “позбавленець”.

Ця постанова пленуму Верховного Суду в той час не поширювалася на осіб, які відбули покарання за “контрреволюційні” злочини та бандитизм. Виняток із першої групи становили ті, хто був засуджений за “незаявництво”, іншими словами за те, що не заявив у жахливі 30-ті рр. на своїх сусідів або близьких до радянських каральних органів і змушений був довгі роки поділяти гірку долю ув’язнених²⁶.

Трохи згодом, 29 липня 1943 р. (на додаток до постанови пленуму Верховного Суду СРСР від 8 січня 1942 р. № 1/2/у) було вирішено припинити справи стосовно осіб, що опинилися в лавах Червоної армії ще до того, як був винесений вирок. Ішлося про злочини, які, за мовою документа, “не становили особливої злісності”²⁷. Цих людей, якщо й не виправдали, то принаймні вважали такими, які варті честі боронити свою рідну землю від ворога.

Посилаючись на судову практику воєнної доби, дослідники кримінального права 40-х рр. категорично стверджують, що особам, засудженим за контрреволюційні злочини, відстрочки не давали, а відтак і не відправляли на фронт²⁸.

Підтвердження цього знаходимо і в архівних документах. Так, 23 квітня 1942 р. Комісія з помилування при Верховній Раді СРСР відхилила клопотання про скасування вироку С.Кузьмичу, засудженому військовим трибуналом ворошиловградського гарнізону до 10 років ув’язнення з позбавленням виборчих прав на 5 років за ст. 54-10 ч. II, із санкцією ст. 54-2 КК УРСР за поширення неправдивих та провокаційних чуток стосовно командирів і політруків Червоної армії, про стан харчування бійців РСЧА й вихваляння могутності вермахту²⁹.

Не позбавлений цікавості також той факт, що відповідальності за даний вид злочинів до початку війни взагалі не було сформульовано в Кримінальному кодексі. Лише 6 липня 1941 р. указом Президії Верховної Ради СРСР встановлювалася кримінальна відповідальність громадян за поширення у воєнний час неправдивих і брехливих чуток та панічних настроїв*. Для визнаних винними в цих справах передбачалося ув’язнення від двох до п’яти років, “якщо ця дія (поширення панічних чуток – Авт.) не призводить за законом до більш важко-

* Лише протягом першого півріччя війни загалом вийшло шість аналогічних директив і відомчих наказів, які передбачали посилення боротьби з розповсюджувачами “провокаційних чуток” та панікерами.

го покарання”³⁰, маючи на увазі зміст висловлювань, які могли бути визнані такими, що містили “антирадянську агітацію”, “злісні” висловлювання про стан радянських збройних сил тощо.

Згаданий липневий указ створив тоді “новий склад злочину”, встановивши кримінальну відповідальність за дії, об’єднані загальною ознакою злочинів “проти оборони СРСР”. Цим, а також зміною кваліфікації “найбільш небезпечних” діянь (з точки зору радянських законодавців), кримінальне право реагувало на нові форми протиправних дій в умовах воєнного часу³¹.

Цей епізод, як показовий приклад формування нового складу злочину, потрапив до більшості видань з теорії й історії держави і права та деяких інших практичних посібників з юриспруденції.

У судовій практиці перших днів війни часто-густо траплялися випадки, коли судді не знали, як застосувати наведений вище указ і винести вирок, маючи на увазі запропонований широкий діапазон розмірів покарання. На допомогу суддям військових трибуналів, які іноді вагалися, виносячи вирок “розповсюджувачам чуток” за “контрреволюційними” статтями, прийшов пленум Верховного Суду СРСР, який своєю постановою вказав, що в тих випадках, коли чулки, що розповсюджуються, наповнені антирадянським змістом, треба застосовувати не указ від 6 липня 1941 р. (хоча у ньому й були передбачені підвищені санкції), а статтю Кримінального кодексу про антирадянську агітацію, оскільки “контрреволюційний намір впливає із самого змісту” панічних висловлювань³². Свій внесок у цю справу зробив і Наркомат юстиції СРСР, своїм спеціальним листом від 15 листопада 1941 р. роз’яснивши, що стосовно осіб, звинувачених у пропаганді або агітації, які містять заклик до повалення, підриву або ослаблення радянської влади незалежно від місця їх перебування, необхідно застосовувати другу частину ст. 58¹⁰ КК РРФСР (та відповідні статті кримінальних кодексів інших союзних республік), яка передбачала за *обтяжливих* обставин навіть розстріл з оголошенням покараного “ворогом народу”, що мало репресивні наслідки й для повнолітніх членів родини засудженого³³.

Обтяжливими обставинами визнавалися в той час “злісність” і “неминучість важких наслідків”, що ставали суттєвими підставами для створення вже іншого, більш тяжкого складу “злочину”.

Отже, відхилення клопотання згаданого вище червоноармійця С.Кузьмича з погляду зору тогочасного права було цілком аргументовано. Він просто органічно підпадав під усі визначення, що цитувалися вище. Його “злочин”, на відміну від крадів карток, яким дозволялося відчутти на собі “пом’якшувальні” дії Феміди, визнавався надто серйозним. Така людина була негідною боронити свою землю.

Свідки тих подій наголошували, що в одних штрафних формуваннях на передовій пліч-о-пліч з іншими, так званими “побутовими”, перебували й “політичні” колишні ув’язнені. Вірогідно, мова йшла не про засуджених за “контрреволюційними” статтями, які тоді іменувалися “політичними”, а тих, хто мав як додаткове покарання позбавлення прав і з кого воно було зняте.

Стосовно осіб, що вчинили “контрреволюційні” злочини та інші, у тому числі й спрямовані проти “порядку управління”, і загальнокримінального характеру (вбивства, розбій, великі крадіжки та розтрати), й які до остаточного розгляду справи і винесення вироку опинилися на фронті, 29 липня 1942 р. пленумом Верховного Суду СРСР було ухвалено рішення про передачу матеріалів на них через військову прокуратуру у військовий трибунал за місцем служби обвинувачуваного³⁴.

Можна припустити, що саме за рахунок цієї категорії відбувалося поповнення штрафних підрозділів у кращому разі, а в гіршому, зважаючи на тяжкість статей, на них чекала вища міра покарання, передбачена відповідними статтями Кримінального кодексу.

Розвиток подальших подій у “господарстві” військової Феміди стосовно розгляду на фронті справ “контрреволюціонерів” та інших категорій підсудних щодо застосування до них відстрочки (п. 2 до ст. 28 КК), вірогідно розгортався не в прогнозованому напрямку, що не залишилося непоміченим у вищих ешелонах влади.

26 січня 1944 р. (через два роки після початку застосування відстрочки) з’явився гнівний за змістом і суворий за регламентуючою частиною наказ Наркомату оборони СРСР “Про порядок застосування примітки 2 до статті 28 КК РРФСР (та відповідних статей КК інших союзних республік) і направлення засуджених до діючої армії”. У цьому документі зазначалося, що судові органи у ряді випадків необґрунтовано застосовують відстрочку виконання вироку до осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, рецидивістів та тих, хто вже неодноразово дезертирував із Червоної армії. Суворо заборонялося надалі припускати таких помилок стосовно перелічених категорій. Наказувалося надавати відстрочку лише особам призовного віку, пильно вивчивши перед тим як характер злочину, так і особистість засудженого. Такі ж підвищені вимоги було сформульовано щодо порядку відправлення етапом майбутніх штрафників до їх майбутнього місця служби. Цим же наказом скасовувалася низка попередніх аналогічних актів відносно застосування п. 2 до статті 28 КК³⁵. Про підвищену увагу до виконання цього наказу свідчить той факт, що підписали його не лише згаданий заступник наркома оборони, а й наркоми внутрішніх справ – Л.Берія та юстиції – Н.Ричков, а також прокурор СРСР К.Горшенін.

Отже, поряд із тими, хто помилково називався “політичними” і про яких ішлося вище, у лавах штрафних частин дійсно траплялися ті, хто був засуджений за злочини, які тоді кваліфікувалися як “політичні” й “контрреволюційні”.

В умовах війни зняття судимості полегшувалося для військовослужбовців. Вже у січні 1942 р. на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР (14 грудня 1941 р.) було видано інструкцію про порядок зняття судимості з тих із них, що “відзначилися в боях з німецькими загарбниками”. Після надходження клопотань командирів відповідних частин та з’єднань питання про зняття судимості розглядалося у військових трибуналах тих частин, де служив військовослужбовець. У тих випадках, коли через ті чи інші причини людина, з якої мали зняти судимість, перекидалася з однієї частини до іншої, виникала тяганина, пов’язана зі зміною трибуналу*.

Відмінність між умовно і реально засудженими полягала в тому, що першим судимість знімалася у силу самого закону (випробувальний термін для них вважався вичерпаним), а для других шлях був значно важчим і іноді коштував життя. Їм власною кров’ю, героїчною поведінкою на полі бою треба було довести своє право для зняття судимості, дати поважний привід своїм командирам клопотатися про це³⁶. Визначальним при цьому здебільшого виступав суб’єктивний фактор.

Полегшені умови зняття судимості не завжди вписувалися в існуючі правові норми та співіснували з ними.

У вересні 1943 р. стосовно колишніх засуджених, які внаслідок бойових дій у штрафних формуваннях отримали інвалідність, застосовувалася постанова пленуму Верховного Суду СРСР, що передбачала їх повне звільнення від покарання або ж замінювала вирок на умовне покарання на той же термін³⁷.

---

* Для внесення ясності у це питання указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 лютого 1943 р. було уточнено, що всі військовослужбовці, засуджені з відстрочкою виконання вироку, після зняття з них судимості військовим трибуналом як “стійких захисників Вітчизни”, вважалися такими, що не мали судимості.

Наприкінці зауважимо, що перебування у штрафних ротах і батальйонах, хоча й було великим випробуванням для людей, все ж позбавляло їх необхідності відбуття багатолітніх термінів ув'язнення після війни. Звичайно, ризик полягти на полі бою протягом 1–3 місяців (таким був термін перебування у штрафних підрозділах) залишався величезним. Проте і солдати в інших формуваннях піднімалися з окопів та йшли назустріч смерті.

Штрафні підрозділи до певної міри можна вважати “гуманною” альтернативою розстрілу за дезертирство або ухиляння від бою, коли навіть збільшення вірогідності загинути у бою в порівнянні зі звичайними підрозділами було шансом перед обличчям ганебної втрати життя перед строем своїх однополчан.

Проте й зрештою тавро, яке несли на собі родини розстріляних дезертирів, позбавлені пенсій та прав, було значно важчим ніж, наприклад, смерть на полі бою годувальника, який воював у штрафному підрозділі. Адже в останньому разі сім'ям загиблих призначалася пенсія на загальних підставах.

Варто погодитись і з тим, що з усіх випробувань для родин військовослужбовців або тих, хто відбував покарання у таборах та згодом опинився в штрафних частинах, будь-яка альтернатива була важкою.

Протягом усієї війни засуджені не лише з лав Червоної армії, а й із тиллових районів (за побутові та інші злочини, за винятком “контрреволюційних”) ставали кадровим поповненням штрафних підрозділів. І почався цей процес, як ми встановили завдяки наведеним документам, не у середині 1942 р., а набагато раніше.

Вірогідно, більш ґрунтовна аргументація останнього твердження в контексті глибокого аналізу особливостей формування й функціонування штрафних підрозділів Червоної армії стане можливим у найближчому майбутньому, після ретельного опрацювання відповідних документів, що зберігаються в архіві Міністерства оборони Російської Федерації.

¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. II. Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – М., 2000. – С.8–10.

² Костенко Ю. Морально-психологічний стан Червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4. – С.39.

³ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты). – М., 1957. – С.74.

⁴ Стаття 58^а КК РРФСР за “зраду батьківщині, тобто дії, здійснені громадянами СРСР на шкоду военній могутності Радянського Союзу, його державній незалежності або недоторканності його території, такі як: шпигунство, видача військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон” передбачала покарання у вигляді “вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років із конфіскацією всього майна”. Пункт “б” статті 58^а за аналогічні злочини, вчинені військовослужбовцями, передбачав лише вищу міру покарання – розстріл із конфіскацією всього майна // Уголовное законодательство СССР и союзных республик... – С. 48.

⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. –Том II. Кн. 2: Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – С. 335.

⁶ Там же. – С.475.

⁷ Там же. – С.482–486.

⁸ Там же. – С.486.

⁹ Це додаткове покарання полягало в позбавленні активного і пасивного виборчого права; права займати виборчі посади у громадських організаціях; займати ті чи інші державні посади; носити почесні звання; батьківських прав; права на пенсії та соціальну допомогу. Позбавлення прав могло призначатися як стосовно всіх перерахованих прав, так і окремих із них. У разі, коли позбавлення прав додавалося у як додаткова міра покарання (окрім позбавлення волі – *Авт.*), воно розповсюджувалося на весь термін відбут-

тя ув'язнення і, крім того, на строк, вказаний судом. Позбавлення прав на пенсії й допомогу могло призначатися лише за злочини, вказані законодавством СРСР та союзних республік, серед яких "контрреволюційні й особливо небезпечні для Радянського Союзу злочини проти порядку управління" і більшість "військових" (дезертирство, перехід на бік ворога тощо).

¹⁰ Советское право в период Великой Отечественной войны. В 2-х ч. Ч. II. Уголовное право. Уголовный процесс. – М., 1948. – С.38.

¹¹ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – М., 1946. – С. 107.

¹² Костенко Ю. Назв. праця. – С.45.

¹³ Там само.

¹⁴ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ).– Ф. 7863. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 15.

¹⁵ Там само. – С. 67.

¹⁶ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С. 108.

¹⁷ Советское право в период Великой Отечественной войны. – С. 41–42.

¹⁸ Цит. за: Веремеев Ю. Штрафники //Анатомия армии. Красная армия и Вторая мировая война // www.armor. kiev. ua/army / hist/index.shtml.

¹⁹ Там же.

²⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. III. – Кн. 2: От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 года. – М., 2003. – С. 79–80.

²¹ Веремеев Ю. Указ. соч.

²² Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С.84.

²³ Там же. – С. 106.

²⁴ Там же. – С. 111.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. – С. 117.

²⁸ Там же. – С. 38.

²⁹ ДАРФ. – Ф.7863. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 68.

³⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Том II. Кн. 1. – С. 204.

³¹ Советское право в период Великой Отечественной войны. – С.57, 83.

³² Там же. – С. 63–64.

³³ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С.21, 24, 43.

³⁴ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С.117.

³⁵ Веремеев Ю. Указ. соч.

³⁶ Советское право в период Великой Отечественной войны. – С. 53.

³⁷ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С.109.

The characteristics of the development process of the penal battalions' and companies' military personnel are analyzed in the article, justice administration's role is revealed, and estimates of the time of these discipline elements' creation in the Soviet Army during the period of the Great Patriotic war are grounded.